

Az *Érlelő évek* sok problémájáról beszélünk; úgy gondoljuk, hogy ez elősegítheti a költő további fejlődését lassító tényezők leküzdését. Lódi Ferenc művészi fejlődésében nagyot lépett előre ebben a kötetben; szilárd, pártos költői magatartása pedig — egész eddigi munkásságának

leghatározottabb alapmotívuma — nemcsak helyileg, de országosan is példamutató és elismerést érdemlő. Az *Érlelő évek* igen sok megragadó költeménye előrevetíti Lódi felfelé ívelő művészi útjának további sikeres állomásait.

KISS LAJOS:

Egy elfelejtett író,

Csáth Géza

Csáth Géza széprózaí életműve van előttem. Öt vékonyka kötet, olcsó kiállításban, töredező papíron. Ez az alig kétháromszáz lap valóságos műgyűjtemény. Ma már nehéz hozzájutni, hiszen e könyvek egy kiadást értek meg, nevetségesen csekély példányszámban. A magányos gyűjtők kötetei jórészt elkallódtak, s a könyvtárak Csáth-anyaga sem teljes. Az utókornak tehát, ha fel akarja idézni a közel negyven éve kiadatlan író portréját, nemcsak — mint mondani szokták — hálásnak kell lennie, hanem szorgalmasnak is.

Csáth Géza sohasem élvezte a népszerűség verőfényét, életében is csak egy szűk írói kör tartotta számon. Halála után pedig híre, neve irodalomtörténeti adatát zugorodott. Hálátlan szerep, vézna elismerés. De ezt az irodalomtörténeti adatot már nem lehetett eltörölni, afféle kötelező ballasztként került át egyik szakkönyvből a másikba, jelölve annak, hogy az évszámok és távirati stílusú jellemzések mögött igazi értékek rejtőznek. Értékek, amelyeket egyszer elő kell ásni a közönyből.

Erre vállalkoznék most, a ritkaságszámba menő múzeumi példányok és néhány értékesebb tanulmány birtokában. Ezek a tanulmányok — kivéve Bóka Lászlóét és Illés Endréét, — többet foglalkoznak Csáth Gézával, az emberrel, mint az íróval. Szerzőiket jobban érdekelte egy tragikus művész-sors bűnügyi krónikába illő vége, mint maga az életmű, amely szerves része a Nyugat-nemzedék fejlődéstörténetének. Persze, Csáth Géza írói pályája sem érthető meg ifjúkori álmainak és felébredéseinek, morfnista hajlamainak és korai öngyilkosságának ismerete nélkül.

Lássuk tehát, honnan indult el és hová jutott?

A »bús, lomha Bácska« leggazdagabb városában, Szabadkán született, 1887. február 13-án.

Apja, dr. Brenner Dezsó ügyvéd, akit halála előtt személyesen is megismerhettem, nagyműveltségű, művész-hajlamú ember volt. Feleségével Dečsy Etelkával esténként bevonultak a csendes, vidéki kúria »tiszta szobájába«, két ernyős hangulatlámpát vittek magukkal, és miközben az apa zongorázott, az anya ábrándosan hallgatta. Hamisítatlan századvégi idill ez, akárcsak egy Krudy-regény illusztrációja. Ne higgyük azonban, hogy a jómódú szabadkai ügyvéd, csak a műzsáknak adott hajlékot. Kényelmesen berendezett kúriájában a felvilágosodott gondolkodók, Spinoza, Locke, Diderot szelleme is otthonra talált. Az esti zenei idill után, amikor a zongora fedele becsukódott és a gyermekszobában elcsendesedett a zaj, előkerültek a bölcséleti művek. Az éjjeliszekrény lámpája olyankor már a konzervatív polgárság által kiközösített filozófusok műveit világította meg. Brenner Dezsó világnézete előbb-utóbb eljutott a materializmusig, habár szemléleti elméleti síkon maradt és nem telt meg társadalmi tartalommal. Ugyanolyan makacsul ragaszkodott anyagelvűségéhez, mint amilyen szigorúan öröködött a polgári életforma külsőségein. Közvetlenül halála előtt, a budapesti ostrom idején meghagyta hozzátartozóinak, hogy gyalultatlan faládjába tessék, meztelenül és mellőzzék az egyházi ceremóniákat.

A fiatal Csáth Géza ezt a kétségek nélküli, materialista szemléletet szívta magába a külsőségeiben, szokásaiban, hagyományörző hazai környezetben. Gyermekkori emlékeit idéző elbeszéléseiben a »Szombat esté«-ben vagy a »Józsiká«-ban ugyanaz az érzés és gondolatvilág elevenedik meg, amelyet később unokabátyja,

Kosztolányi Dezső hangolt át lírai szólamra »A szegény kisgyermek panaszai« című ciklusában. Neszfogó perzsaszönyegeken, régi képek és féltve őrzött családi kegytárgyak között járunk, a szigorú kötöttségekbe szorult, jellegzetesen polgári életforma hajlékában, miközben minden sarokból a gyermekkor rémei, a Homokember, vagy a Vasfejű leselkedik ránk. De nemcsak a díszletek ismerősek, hanem a szokások is: evés közben nem illik beszélni, a vendégeknek kezét kell csókolni és szombat este elengedhetetlen az ünnepi lábmosás. Sőt azt mondhatnám: a művészetet szeretni is kötelesség. Csáth Géza már gyermekkorában rajong a zenéért, hegedülni, majd festeni kezd, méghozzá »bizarr színkeverésű«, merészen vázaltszerű képeket, később pedig — tizenégyéves fejjel — zenekritikákat, apró novellákat ír a Bácskai Hírlapba.

Érdeklődése, többfelé ágazik, a kilenc műzsa közül három támadja meg egyszerre, s eleinte bizonytanalan, hogy melyiknek is engedelmessé válik? A legmegvesztegetőbb tekintet talán az irodalom műzsája veti rá Bródy Sándor közvetítésével. »A kályha« című novellája alapján »feltűnő értékeket« vár tőle. »Bródy ösztönzése — írja bátyja, Brenner Dezső egyik levelében — magásra aozza becsvágyát. Hatodikos, hetedikos korában minden önképzőkori gyűlésen újabb munkával jelentkezik, minden diákhangversenyen más-más produkcióval lép elő (Beethoven és Mendelssohn hegedűversenyei), emlékünnepeken ő az ünnepi szónok (Rákóczi-ünnep), emellett hangulatos tájképeket fest és Csokonai, Révicsky verseit zenésíti.« A három műzsa közül tehát mégsem tud végérvényesen választani, hiába Bródy levele és testvéri barátja Kosztolányi egyirányú buzdítása. »Amikor érettségi után Pestre megy, — fűzi tovább a levél — eltökélt vágya, hogy a zeneakadémiára iratkozik, zeneszerzést tanulni. (Apám hegedűszakra szánta őt, mert hangképzése, különös, meleg tónusa a szakemberek előtt ösztönösen elismerést vált ki. A hegedűvirtuózi kilátásokat azonban nem találja kielégítőnek.) Az akadémiai felvételen nem ismerik fel tehetségét és elutasítják. Folytatódik az útkeresés. Folynak a beíratkozások az egyetemen. Indexe tanúsága szerint beírja magát az orvosi fakultásra, majd átjavítja a jogira, aztán ismét vizsztatér az orvosira. S be is iratkozik végül.«

Életrajzának ez a szakasza méltán meglephet bennünket: miféle szándék

vezette a természettudományhoz? Mi volt az oka, hogy a három lehetőség, a zeneművészet, az irodalom és festészet helyett a negyediket, a művészetekkel legkevésbé rokon orvostudományt választotta hivatásul? Nyilvánvalóan az élet, az anyag rejtelseiben való elmélyülés kíváncsisága. Az összefüggés megtalálásának kíváncsisága a fizikai és a szellemi valóság között. S ennek birtokában a félreérthetetlen válaszadás a »nagy kérdésekre«, amelyek elől a művészet sem térhet ki: miért érdemes élni, mi a végső értelme az embersorsok szakadatlan körforgásának?

A fiatal medikus, apja nyomdokain haladva, a misztikus kertelések és metafizikai spekulációk eleve-tagadásával lépi át az orvosegyetem kapuját, s másfél évig minden művészi szenvedélyét mellőzve csak »az anatómiának és az élettannak él«: tárgyi bizonyítékokat keres a felboncolt emberi test szöveteiben. A csontig hatol, a velőig, vagy még tovább, az emberanyag legparányibb részei is a »kezeiben vannak«, de a lelkét seholsem találja meg. Lényegében ugyanazt vallja továbbra is, tudományos kísérletekkel igazolva, amit apja autodidakta úton sajátított el: a materialista filozófiát, mely az anyagontúli magyarázatnak még a lehetőségét is elveti. Ennél tovább, az emberélet céljának társadalmi felismeréséig azonban nem jut el, anyagelvű szemlélete individualizmussal társul, s ezért a »nagy kérdésekre« sem tud megnyugtató választ adni.

Egyik ifjúkori novellájának »A sebes«-nek főhőse az abszint kortyolgatása közben ezt kérdi: »Mert mi a fő, kolléga úr?! Miért kinlódik az ember? És miért észik? Miért szeret? És miért örül?« Majd így válaszol rá: »Az életért.« A saját boldogulásáért. Élni kell tehát, minél gazdagabban, bőkezűbben, pazarlóbban, egy mezei zsúrmó vagy napfényben hempergő állat tudatlanságával, kihasználni a pillanat-adta gyönyöröket, mindhalálig. A lét értelmén töpreng orvos-főhős azonban tudja, hogy ez az életcél megvalósíthatatlan, mert az idő béklyóiba zárt ember sohasem tud tökéletesen feloldódni a gyönyörben: az egyén teljes pszichikai boldogsága lidérc csupán. Az idő múlása, a halál közeledése aggodalmat, szorongást, fájdalmat nevel bennünk. »Az orvostudomány hivatott arra, hogy ezt a szenvedést, ezt a fiziológikus betegséget az emberi nemről elhárítsa.« Arra törekszik tehát, hogy megtalálja az idő-érzet helyét az agyvelőben és kivegye, mintegy

kikalanalazza onnan az »emberi bánat átkozott darázs-fészkét«. A novellahős most már lázasan, egy fantaszta lobogó szenvedélyével beszél: »Ez a jövő embere, az igazi új ember, aki friss, tiszta agyvelejével megfejtí a mának titkait, a holnap igazságait. — Pontosan emlékezik mindenre, mert a tények nem múlnak el számára, hanem az öntudatban, mint egyenrangú erők sorakoznak. A közönség éljenez, tapsol. Én levetem a kötenyt és szürke, mindennapi ruhámban meghajtom magam. Az emberiség boldogsága szól hozzám egy örömváltásban... De addig is, míg a sebészi beavatkozás ideje el nem jó, egy múló értékű belgyógyászati szerünk van az idő ellen. Ez az abszint. Tisztán tüneti orvosság. Sokáig úgy se kell, mert a sebészi eljárás radikális és kitűnő. Isten éltesse, kedves kolléga úr!« A sebész felemeli poharát és a fiatal medikus koccint vele.

Ha dátumszerűen, hónapra, napra nem tudjuk is, hogy Csáth Géza mikor szúrta bőrre az első injekcióstűt, ezt a pillanatot az 1908-ban írt novella záróakordját biztos jeladásnak tekinthetjük. Amikor a biztató felhívás: »Isten éltesse, kedves kolléga úr!« elhangzik, akkor kezdődik a fiatal író személyes sorstragédiája. A főhős monológja egyben afféle önbátorítás is: hamarosan nem lesz szükség a narkózisra, mert az orvostudomány biztosítja a veszélytelen és állandó gyönyört. A műtét azonban nem sikerül, s be kell érni az egyre veszélyesebb »belgyógyászati szerekkel«: az alkohollal, az ópiummal, a morfiummal. Így jut el Csáth Géza a társadalmi tartalmak nélküli materializmustól a gyönyörnek, mint életcélnak a hirdetéséig, így válik az egyszerre három Pegazust megnyergelni vágyó diák önmagával meghasonlott, tompa, ernyedte és közönyös morfinistává.

A fent idézett novellának egy évvel később, 1909-ben ikertestvére is akad, az »Egy ideg orvos naplójából«. Ebben a naplóban az ópium-mámor állapotáról beszél, amely »eltünteteti a körvonalakat és az értelmességeket«, majd a kijózanodás gyötrelmeiről, az ernyedten dobogó szívről, a fényugarak súlyát alig bíró szempilláról, a széltől irtózó bőrről vesz fel valóságos körleletet. Soraiból itt már szenvedély csap ki: lenézi, elítéli a gyávákat, akik a »fájdalmakat érzéketlen türelemmel viselik« és nem hajlandók az életet az »ős, szent gyönyör« számára berendezni. »A lét esszenciája olyan drága portéka, amelyből egész nemzedékek, évszázadok alatt kapnak — egy órát. Aki ebbe

belenyugszik, az belenyugodott abba, hogy meghaljon, mielőtt megszületett. Aké azonban valójában emberré tudott lenni és számot vetett magával — mint méltóságához illik, — az raboljon magának: mindennap tizennégy órát. Ez a tizennégy óra egyenlő négyszáz generációnak nyolcezer éves életével. De számítsunk csak ötezeret. Egy nap alatt tehát ötezer esztendő élek. Egy esztendő alatt ez körülbelül kétfélmillió évet jelent. Föltéve, hogy az ópiumszívást, mint kifejtett, erős férfi kezded és nagy gondot fordítasz testi épiséged fenntartására, — amelyet legjobb ügyes orvosra bízni — tiz esztendő élhetsz. És akkor húsz millió éves korodban nyugodtan hajthatod fejedet az örök megsemmisülés jeges párnáira«.

Az óra nem késett, időben ütött: épp tiz esztendő múlva, 1919-ben az injekcióstű szúrásaitól agyonsebzett Csáth Géza öngyilkos lett.

Az elméleti indítékokon kívül akadtak azonban egyéb körülmények is, amelyek siettettké a bajt.

Rokonai és barátai szerint már gyermekkorában zárkózott, magányos lélek volt, ideges alkatú, képzelgésekkel, látomásokkal viaskodó. A morfium nyugtatólag hatott rá; lecövekelte fantáziájának fennen lobogó pányvait. De időnként teljes szellemi kikapcsolódást kívánt, a széles területre tervezett élet és a határtalan munkaprogram is. Öccse, Brenner Dezső a leghitelesebb tanú rá, hogy morfium-mámorban minden mércét kiejtett: a kezéből, csak örülni, ujjongani, lelkesedni tudott: ez a fejlett esztétikai érzékű író Mozart, Bach, Bartók szerelmese órákon át mozdulatlanul feküdt a kanapén, és üdvözült mosollyal hallgatta a leggyalázatosabb zeneműveket. Alkotóereje, nyughatatlan kutató ösztöne azonban sokáig észrevétlenné tette a méreg hatását. Közvetlen környezete is csak akkor kezdett gyanakodni, amikor már késő volt. Napi tizennégy órás mámor után, a csömör, belső émelygés és kedélytelenség állapotában végezte orvosi teendőit, lelecsukódó szempillákkal, mégis éberén, zúgó füllel, mégis tisztán hallva a beteg szívdobbanásait. Bőrén már fillérfnyi hely sem volt, amelyet nem tépett fel az injekcióstű, testén tályogok keletkeztek, mégsem tudott lemondani róla, hogy mások veszélyesebb, bajainak lelkiismeretes gyógyítója legyen.

Az egyetem elvégzése után, mint tanársegéd a Moravcsik-klinikán dolgozott, ott jutott hozzá a nagymennyiségű izgatószerkehez, — majd állítólag a morfium

hatása alatt, egészen váratlanul megnősült és Előpatakon lett orvos. Ekkor már keveset írt, majdnem semmit.

Ugyanebben az évben — 1914-ben — behívták katonának. Három esztendőn keresztül viselte a mundért, engedelmelkedett a világméretű mészárlás őrmesteri rigolyáinak. Most már két gyilkos szerzőszámot tartott kezében: az injekcióstút és a fegyvert. Az egyiket belső, a másikat külső kényszerre használta. Az előbbivel önmagát ölte, napról napra, a végsőkig, az utóbbival másokat. A háborús élmények bizonyára mély nyomot hagytak benne. A gyors halállal viaskodó emberi lelkek, a szétmarcangolt hús, a földdel keveredett vér láttán még inkább megszárdulhatott az a téveszméje, hogy nincs céljuk a földi küzdelmeknek, a ránk leselkedő veszély törvényei kiszámíthatatlannak és csak a pillanatnyi élvezetekért érdemes élni.

1916-ban tért vissza a frontról, súlyos betegen, önmaga szánalmas árnyékaként, és Földes községbe, majd Regőczére került. Hozzá tartozói többibben szanatóriumba szállították, de megszökött. Méregéhsége, józan gyötrelmekkel viaskodó elméje már mindenkiben ellenséget sejtett, aki a sorsába béle akart avatkozni. 1919 júliusában aztán a bajai kórházból hazamenekülve, három revolverlövessel agyonlőtte feleségét. Magával is végezní akart, de kísérletét megakadályozták, és a szabadkai kórházba szállították. Hetek múlva innen is eltűnt, hogy a demarkációs vonalon át Pestre gyalogoljon. A szerb határőrök azonban feltartóztatták, egy ideig ellenkezett, a sáros földön hemperegve dulakodott velük, majd — egy óvatlan pillanatban — szétharapta az éppen nála lévő méregfiolát. A katonák, akik megütközve tanácstalanul markolászták élettelen csuklóját, bizonyára nem sejtették, hogy irodalomtörténeti jelenet tanúi: a magyar próza egyik nagy reménységének fejében pattant meg az idő.

Reménységének igen, mert Csáth Géza műve beteljesíthetetlen maradt. Hogy mire vitte volna, ha másként él, egészségesebben, okosabban, azon nem érdemes tanakodni, hiszen a találgatások csak megnehezítik a tájékozódást.

Annyi azonban bizonyos, hogy írói pályafutásának története kis fejezet csupán ebben az életrajzban. Irodalmi »fénvör-rát« a Pesten töltött évek jelzik, amikor még csak kacérokodott a mérgekkel, 1904-ben került a fővárosba a nála egy esztendővel idősebb Kosztolányival együtt.

Unokabátyja tüstént bekapcsolódott az irodalmi mozgalmakba; harcos tagja lett annak a kis szabadsapatnak, amely a törzsökös sovinizmus és századvégi liberalizmus szellemi fellegvárait akarta megrohamozni. Erre a támadásra már ki-ki a maga módján hangszerelte az »új idők dalait«. Ady a társadalmi változás forradalmi felismerésével és formarobbantással, mások meg — köztük Kosztolányi — sokkal szelídebben, az európai kísérletek meghonosításával, továbbfejlesztésével. Csáth Géza másfél évig, s éppen a legmozgalmasabb időszakban, a Nyugat-nemzedék alapításí kezdeményezései, új tehetségeket toborzó hadrendbe-állása idején csak tanulmányaival törődött, magabazárkózzottan élt. Első zenekritikai írásai 1906-ban jelentek meg a Budapesti Naplóban, ahol az ifjú gárda szinte valamennyi tagja, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért kapott egy-egy kis fedezéket jelentő íróasztalt. Hamarosan aztán országos zenebona kezdődött: e fedezékek mögül dördült el Ady »nagyágyúja« és a többiek kisebb kaliberű lövegei a Rákosi Jenő vezérlete alatt álló konzervatívok, a feudálkapitalista kultúrpolitika ellen. Az 1908-ban megindult Nyugat ugyanakkor helyet adott a legkülönbélebb nézeteknek, írói módszereknek: csak a régi elvek és esz-közök hitvallóit zárta ki. Csáth Géza ebben az egyre népesebbé váló hadseregben afféle »póttartalékosnak« számított, akit mindenki számontartott, de orvosi elfoglaltsága és zárkózzott természeté miatt nem kerülhetett az első vonalba.

Zenekritikáit, novelláit rendre közölte a Nyugat. Öt év alatt egy Pucciniról szóló tanulmánya és öt novelláskötete jelent meg, két egyfelvonásos színdarabját (»Janika«, »Hamvazószerda«) pedig a Magyar Színház mutatta be, 1911-ben. Az irodalmi »közéletben« azonban alig vett részt. Nappalait munkájának, estéit és éjszakai titkos szenvedélyének, a morfiumnak szánta. A törzsszám vitáiba ritkán kapcsolódott be. »Komoly ünnepe volt beszélgetni vele — írja Karinthy Frigyes — szinte atyai az az önzetlen jóság és melegség, amivel érdeklődni tud minden dolgunk iránt, hogy megértse és tanácsot adjon, anélkül, hogy cserébe ő is könnyítsen lelkén bizalmas vallomással.«

Bár lett volna könnyíteni-valója éppen elegendő.

Erről tanúskodnak a művei is.

Első könyve, »A varázsló kertje« huszongy rövidlevegzetű novellát tartalmaz.

Jellegzetesen ifjúkori írás, variáció, kísérlet valamennyi. A maguk idejében szinte egyedülállóak, mégis hű kifejezői a kor szellemi érdeklődésének.

A múlt század végén az orvostudományt főként a kórélettan és az egyéni alkattan foglalkoztatta. Belia György megfogalmazása szerint: »az ösztönös és értelmi tevékenységet az orvostudomány éppúgy elválasztotta egymástól, sőt szembeállította egymással, mint ahogyan azt a filozófia tette az intuitív és fogalmi gondolkodással. Az irodalom sem vonta ki magát a kórélettan és pszichopatológia divatjának hatása alól. A lélekelemző, a »lélekanatómiai« regények burjánzásának kora volt ez. Az angol »tudatregények« többé-kevésbé »ebbe az irodalmi áramkörbe tartoznak.«

Nos, Csáth Géza figyelmét már polgári foglalkozása is arra a határterületre terelte, ahol az ösztönös és tudatos tevékenységek csapnak össze: az ideggyógy. szatra. Hősei — a diákkori zsengek kivételével — többnyire különcök, klinikai ápolásra szoruló idegbetegek, vad illuzionisták: a hétköznapi emberek az orvos számára kevésbé érdekesek. Gyermekekori alakjai is azért válnak fontosakká, hogy egyes tulajdonságaik az emlékezés fényében különös megvilágítást kapnak. Ezekben a novellákban inkább a saját mellére szorítja a hallócsövet, önmagát vizsgálja: nem annyira a figurák lényegesei, hanem a közvetítőjük, aki az emlékezés egyelőre még ismeretlen törvényei szerint vizsgálja a múlt jelenségeit, teszi ragyogóvá, vagy sötétíti el őket. Hőseinek java részét a kórházi esetek példatárából válogatta ki, s minden mondatán érezzük, hogy könnyűszerrel fel tudná venni róluk a kórleletet, le tudná rajzolni a lázgörbéjüket. Vagy már meg is tette: »típusai« előbb már ott álltak a röntgenkészülék előtt, s csak aztán világotított át rajtuk az írói érdeklődés röntgensugara. Eppen ezért a nyugati »lélekelemző« regények fősze-replőivel ellentétben, nincs bennük semmi megfejtethetetlen »rejtély« vagy misztikus kertelés: hibátlanul végigelemzett, »tisztá« esetekkel találkozunk.

Az ember-anyagnak ez a szakismerete, a kórtörténeti tökéletesség téveszthette meg egyes kritikusait, amikor egyértelműen a naturalista írók közé sorolták. (Egyébként talán ezzel a fogalommal történtek a legnagyobb visszaélések: Zólat és Móricz Zsigmondot, Erdős Renéet és Nagy Lajost egyformán naturalistának hirdették, művészetük néhány közös vonása miatt.)

Igaza van Bóka Lászlónak: Csáth az »anyagi élet magasabb szintjét jelentő« álomhoz, örülethez nem az ideák »bűvöletében« jutott el, hanem szinte tudatosan kereste őket. Ez a tudatosság, az anyag erőinek szüntelen tanulmányozása és tisztelete azonban még nem jelent naturalizmust. Művészetének számos vonása ellentmond az effajta ítéleteknek. Csáth Gézát csak akkor lehetne a naturalisták közé sorolni, ha nem törekedett volna többre, csupán az orvosi diagnosizok »élet-hű« leírására. Az anyagot ismerő és szerető, a benne bízó és mellette hitet tevő orvos materialista szemlélete azonban romantikus hajlamokkal párosult: mihelyt hősei a rendelőtől a műbe léptek, az író romantikus képzelőereje avatkozott a sorsukba.

Mert Csáth Géza ugyanakkor mélyen romantikus lélek volt. Brenner Dezső írja: »Nem tudnám őt beskatulyázni irodalomtörténeti módon. Végzetesen romantikus hajlandóság a fő jellemvonása.« Nyilván az sem jeltelen adat, hogy Zola mesekönyve éveig ott hevert jegyzetei, orvosi könyvei között.

Első novellagyűjteményét lapozgatva észrevehetjük, hogy nemcsak a rideg szakismeret, vagy a kor érdeklődése csábítja az emberi lélek kalandjai felé, hanem álomokban, káprázatokban, meseszerű látomásokban kielégülni vágyó romantikus hajlamai is. Vannak pillanatok, órák, hetek vagy évek is, amikor »Az emberi boldogság egyszerű és kicsinyes ügyei óriási fontosságúakká nőnek, a mindenható akarat összezsugorodik és ernyedtté lesz.« Csáth Géza »Este« című elbeszélésében írta le ezeket a sorokat. Az elbeszélés egy ilyen »fordulatot« tágit lírai vallomással. Péter doktor, a Szent András kórház főorvosa, aki eddig kínos tervszerűséggel rendezte be életét, csak a »fontos ügyekkel« törődött, egyszercsak szentimentálisá válik, halk szárnylebbenések hall a levegőben és a szíve mélyéig elérzékenyül. Az orvos meg akarja ölni magában a romantikus hangulatembert, hiszen munkája józanságot követel, de kísérlete nem sikerül. Ez az írás félig-meddig önvallo-más is: Csáth Géza sem szabadulhatott romantikus hajlamaitól, s valahányszor írni kezdett, mindig a hatásuk alá került.

Hétköznapi hőseiben is azok a lelkiállapotok nyugtalanítják, amelyekben az idegek fokozott működése, a szenvedélyek izzása, a lélek fellángolásai szabják meg a tetteket. Alakjai gondolkozásának logikai rendje ilyenkor egészen váratlanul

megszakad, lelki érzékenységük hihetetlenül megnövekszik és a felismeréseket látomások követik.

»A béka« című novellájának főhősét például egy rettegésekkel teli éjszakán ábrázolja, amikor gyermekkorának reméivel, a szőröstestű, lidérc-tekintetű, irtózatossal békával viaskodik. Az »Eroica« tüdőbeteg báróját pedig a halálfélelem túlfűtött idegállapotában találjuk: a szerencsétlen férfi utóljára még tündökölni akar, remekül felöltözködik, vattával tömi ki a vállait és a nyár utolsó bálján hajnalig hódítja, táncoltatja, szédíti a nevető, életkíváncsi lányokat. Hajnalban aztán, sietve kijön a bálteremből, cigarettát keres a zsebében, de keze egyszerre lehasnyallik és végigvágódik a földön. »Benn a cigány csendesesen tovább játszott. Beüzentem, hogy játszanak; ez a báró utolsó kívánsága. A leányok összeverődtek egy sarokba. Kivörösödvé néztek egymásra, azután lassanként mindannyian titkolódzás nélkül sírni kezdtek. Künn a tavon hajnali kék őszí párák ültek. Hideg szürkület nehezedett az aléera. A fák didegálni kezdtek, amikor vittük a bárót a rendőrszobába. A faszorvót visszaneztem. A teremben mint kisirt szemek vörösen pislogtak a lámpák, halkán szólt a zene és az ablakon fehérruhás lányalakok bámultak utánunk.«

A téma romantikus, — akár a fiatal Krúdy is megírhatta volna, — az ábrázolás tele van lírai telítettségű részletekkel. A naturalizmus kilométerekre innen csatangol; ügyes kritikusként legyen, aki ki tudja rá vetni a pányvját.

Más írásaiban viszont (»Tavaszi ouverture«, »Nyári bál«) csak hangulatokat, zenéi ihletésű, prózai strófákat találunk, kísértetiesen egy-egy muzikális gondolat képszerű megfogalmazására.

Milyen igaza van Hegedűs Gyulának, aki az író oly ritka megértői közé tartozott: »Csáth Géza a legfinomabb, a legtisztább lírikusok közül való, a véletlenség, hogy nem rimes sorokból suhan felénk minden szavát körülölelő, megejtő hangulata. A temperamentuma, a gondolkozása, az érzései mind lírai költőre valának, a mélységbe és magasságba egyformán elmélyőre. A könyvből pedig nem embereket és őket jellemző eseményeket kapunk, nem jellemeket, nem egyéneket, hanem őt magát, az ő lelkéből eredő vagy legalábbis a lelkéből áthasonlított eseményeket: lírai, rendkívül finom hangulatoktól duzzadó és a lelkünkön finoman végigrezdülő lírát.«

Mindez dicséretként hangzik, de ugyanakkor benne rejlik Csáth Géza első novelláskönyvének tagadhatatlan hibája is: individualizmusa igen szűkre szabja érdeklődési körét, társadalmi kérdések helyett csak a magáéval rokon lelki problémákat veszi észre. Hősei élet és halál meredélyei fölött tornásznak álom- és rémképekkel viaskodnak, »örjítő, kárhuzatos félelemben« szoronganak, s nincs aki kezét nyújtson feléjük. Az író sem tud segíteni rajtuk: legfeljebb csak szánja őket. Ezt a szánalmat akarja kiváltani olvasóiból is: »A béka« című novelláját így indítja el: »Tudom, azt gondolják majd, hogy mindazt, amit elmondok, egy szegény, szerencsétlen ember mondja Önöknek, akinek a szeme káprázott; tudom, hogy legfeljebb érdekesnek találják az esetemet. De kérem, gondolják el, hogy ezt tenniük embertelenség volna. Mert végigszenvedtem akkor ezer ember helyett azt az örjítő, kárhuzatos félelmet, melyet ezer és ezer között nem ismer meg egész életében senki. Önök sem fogják megismerni. Gondolják el és ne bámuljanak rám, hanem érezzenek együtt velem.«

A részvételtés, mint írói szándék általános jelenség az irodalomban. Míg azonban a századforduló realistái, Tolnai Lajos, Thury Zoltán és mások a társadalom kivetettjei, a lázárók és lázadók népes rétege iránt akart szánalmat ébreszteni, Csáth Géza a lélek hajótöröttjeit szemelte ki, nem típusokat, hanem egyéneket. Az előbbieket végső — hányaire kimondatlan — célja az volt, hogy a részvét később tettekké, társadalmi mozgalmakká erősödjék, az utóbbiaknál az olvasót megindító részvét egyben a végső cél is; ezeken a szerencsétlen embereken nem lehet segíteni, mert önmagukban hordják tragédiájukat.

Tévednek tehát, akik Csáth Gézát, a naturalista novella művelőjének nevezik, bár művészetének számos egyéb sajátossága is látszólag őket igazolja. Így mindenekelőtt állandóan ható öntudata, amellyel gátat szab érzelmeinek és megakarja akadályozni a líra beavatkozását. Ábrázolásmódjának álobjektivitása sokszor a kegyetlenségig éleződik. A legoldottabb hangulatok érzékeltetésére ugyanolyan anyagszerű, naturalis képeket használ, mintha tárgyi adatokat venne számba. Látszatra egy árverési becsús érzékletlenségével, fa-arcával jár a világban, s koppint rá a lélek legsebezhetőbb pontjaira, amelyeket mások óvatosan, reszkető kézzel mernek csak megérinteni. Mint ideg orvos és maga is beteg ember a

képzelt, az álmodozást, a kideríthetetlen hatalmaktól való rettegést éppoly természetesen életjelenségnek tartja, mint az evést, ivást, vagy gyaloglást. Az anyag hívéje mindig a tárgyi valóság körén belül marad: álmaiban mindennek formája, súlya, fizikai kiterjedése van, — elszórt kódképeket, megfoghatatlan párlatokat sohasem használ. Stílusában is tárgyilagos-ságra törekszik. A prózai művekben jelentkező líraiság többnyire feloldja a mondatok zárt és tömör rendjét: elkanyarodásokat, gondolatismétléseket, kiterőket eredményez. Csáth Géza viszont szinte mindig tömönatokban beszél; kevés jelzővel és csak a legszükségesebb hasonlatokkal. Egyik kortársa sem bízott ennyire az igék és főnevek kifejező erejében.

Az itt elmondottak érvényesek két későbbi kötete, »Az albíróék« (1909) és a »Délutáni álom« (1911) novelláira is. Hősei változatlanul az érzések izgalmas kalandjait élik át, azokban az órákban, amikor lelkükben, vagy Csáth Géza szerint a »gépszerven organizált idegdúcokban« zavar keletkezik, s a gyönyör és a gyötrelm élményei jelenvalóbbak.

A Witmann-fiúk először kóbor kutyákon és foglyulejtett baglyokon kísérletezik ki a fájdalom és a kéj együttes örömet, majd felfedező kedvük végzetes kalandba sodorja őket: állatok helyét egy kőzsa lánnyal »játszanak«, s amikor az ajándékot kér tőlük, az elrabolt családi ékszerek csörgésére felriadó anyjukat megölik (»Anyagyilkosság«). Fülöp az egyik idegszanatórium ápolója beteges féltékenységben szenved, felesége minden férfiismerőseire gyanakszik, s csak egy képzeletbeli lény, a faliorában lakó, szüziés ártatlanságú kisasszony tudja csilapítani lelki gyötrelmeit (»A kisasszony«). Gracián, ez a tiszta tekintetű, az életet mértéktelenül szerető fiatalember nem elégszik meg sorsa »időzített« örömeivel, teljes szabadságra vágyódik, korlátatlanul akarja élvezni a szépet, míg végülis — álombeli vándorlása során — egy hegyszorosba jut, ahol valóságos torlaszokat alkotnak a magukkellető, ruhátlan női testek, s Gracián elvész, megsemmisül közöttük. (»A hegyszoros«) Ezek a hősök bizony korántsem irigylésreméltóak, s valóban megérdemlik a szánalmunkat.

Csáth Géza a szánalmat minden más emberi tulajdonságnál többre értékeli. De tisztában van vele, hogy ezt az erényt sem adják ingyen: meg kell szenvedni érte. Csak az értheti meg mások szenvedéseit, aki maga is átvergődött már a gyötrelmek bozótján, s felsebzett lelke különösen

érzekennyé vált. Erre figyelmeztet a »Délutáni álom« címadó novellája. A néma grófkisasszony, aki még nem sirt soha, mindaddig átkozott marad, amíg gyermeke halála meg nem indítja könnyeit. A kisasszony tudatosan készül a nagy próbára: életet ad, hogy odadobhassa a halálnak, s lelke fogékonyra tisztuljon a megpróbáltatásokban. Akik Csáth Géza ábrázolásmódjának objektivitását nem írói eszköznek, hanem alkati tulajdonságnak tekintik, értsék meg jól ezt a szimbólumot, s idézzék emlékezetükbe Karinthy Frigyes megjegyzését: »Érző és érzékeny szívek szenvedését csak érző és érzékeny szív ismerheti. De a fölény éppen ebben rejlik: ridegnek mutatkozni, mint maga az élet és a sors: élet és sors képét ölteni fel s azoknak a nevében szólni emberről és emberi nyomorúságról. Így megdöbbenően s az abszolút érzetetéssel emelkedik ki a tragikum.«

Alaposabb méltatást érdemelne az »Délutáni álom« gyermekkorról szóló elbeszélései, (»Józsi-ka«, »Emlékirat eltévedésemről«), amelyek keletkezésük idején úttörő jelentőségűek voltak. Az effajta emlékező írások ma már szinte külön műfaji értékelést kívánnak. Újabbban ugyanis egyre sűrűbben fosztogatják az írók a gyermekemlékek kincsesládáját. S mindannyiszor felvetődik a kérdés: vajon »eredeti« élményeket terítenek-e elénk, vagy nosztalgikus utánérzéseket akarnak eladni eredetiként? Mi a valódi élmény és mi a felnőt képzelt eredménye, mi az öntudatlan megsejtés, és mi a későbbi belemagyarázás? Ezekre a kérdésekre nehéz válaszolni, — Csáth Gézával is, — annyi azonban bizonyos, hogy Csáth az elsők közé tartozott, akik a megismerés határait a világra-ébredés első éveig tárgították ki. »A szegény kisgyermek panasza« és a gyermekemlékeket idéző Csáth-novellák közötti rokonság elemzésekor pedig nem téveszthetjük szem elől, hogy Kosztolányi híres versciklusa 1910-ben született, míg az »Emlékirat« és a »Józsi-ka«, két, illetve egy évvel korábban. Kosztolányi legfőbb inspirálója tehát unokaöccse kezdeményezése lehetett.

A »Délutáni álom« mégis inkább formai fejlődést jelent az előző kötetekhez viszonyítva. A korábbi novellákban az volt a feltűnő, (olykor bántó is), hogy az ábrázolás egyes elemei különváltak, a lírai szövegek nyers realizmusú akkordokkal váltakoztak, mintha az író hol hegedűn játszana, hol dobót verne. Itt viszont a hangszerek már együtt szólnak, akár egy jól összefogott zenekarban; a lírai

hang tisztán cseng ki a konok tárgyilagossági mondatok mélyéről és a világosabb szerkesztés sehohsem kelti a befeljeztelenség érzését.

Csáth Géza fejlődését két utolsó kötetén mérhetjük le leginkább. Már a címek is árulkodnak. »A varázsló halála« és a »Délutáni álmok« után nem varázslatot, álmod ideznek többé, hanem a valóság köznapibb élményeit, embereket, foglalkozásokat: »Schmith mézeskalácsos« (1912), »Muzsikások« (1913) És így igaz: e kötetek elbeszélései már a megbolydult lélek kalandjai, állapot- és hangulatváltozásai helyett a köznapi élet apró megfigyeléseit, nyers és rideg tényeit örökítik meg. Csáth, aki korábban is szenvedélyesen szerette és tanulmányozta az életet, most mintha felfedezné az átlagemberek ábrázolásában rejlő írói izgalmakat; tapasztalatait nem vetíti át az álmok és látomások magasabb dimenziójába, csupán közli, tudunkra adja őket.

Az írónak ezt a szemléleti változását a kortársak és a kritika egyöntetű fanyalgással fogadta. Kosztolányi érezhető sajnálkozással ír arról, hogy barátja csak egészségesen korában volt álomlátó, később már a földre tekintett, mert a morfiom »közönyössé, ernyedtté, nyugodttá, prózaivá tette.« Illés Endre pedig így nyilatkozik: »Csáth Géának a morfiom egyre nagyobb adagjaival végleg sikerül kimenekülnie a valóságból a kábulatba, az anyag álmába, a napi tizennégy órai úrben-lebegésbe, — a novellák, mint a kipukkasztott léggömb, visszazuhantak a földre. De milyen más ez a valóság, mint az indulás képei... A formáló kéz reszket, a látótér egészen kicsi, az írás a felületre szorul... Pesti jeleneteket lát meg: házasságtöréseket, majd egy-egy érdekebb beteget —, de már nem az idegeik felől közelítjük meg a figurákat, az orvos, kopogtató újjával csak kívülről tapogatjuk őket, a reflexeket vizsgáljuk... A baudelairei víziók írója már-már egészen könnyű anekdoták és kedvesen jelentéktelen gyermekkori emlékek felé fordul. De Illés megelégedik arról, hogy ezeket az anekdotákat és gyermekkori emlékeket az emberi léleknek ugyanaz a kitűnő ismerője mondja el, aki indulása idején álmainak messzeszálló léggömbjét figyelte, s éppen a jellemábrázolás igazsága menti meg Csáth későbbi írásait is a jelentéktelen könnyűségtől. A léggömb kipukkad, a víziók szétfoszlottak, a lírai hangulatok elröppentek. A földi látótér azonban kiszélesedett, és az író érdeklődési köre megnőtt. A látomások és káprázatok

egyeduralmának megszűntével helyreáll az érzések valóságos egyensúlya, a hősök társadalmi háttere megtisztult, a környezetrajz élesebbé vált.

Csáth Géza egyre eredményesebb kísérleteket tett arra, hogy igazi típusokat teremtsen. Akárhány elbeszélése nem egyéb, mint határozott vonalakkal megrajzolt portré, amely kitűnően beleillik a századeleji polgári társadalom tablójába. Mikszáth kvaterkázó felvidéki kiskirályai, Móricz robbanékony dzsentrijei, Krúdy könnyűvérű gavallérai, Kosztolányi kis szenzációkat vadászó polgárai, Nagy Lajos habzsoló Nagytestű Póhosai mellett joggal helyet kaphatnak Csáth Géza érzékenyebb idegzetű figurái. Az író, persze, még mindig vonzódik az emberi lélek különleges, orvosilag is izgalmas határesetéhez, de most már nem elégszik meg a »diagnosztikus ábrázolással«, hanem a hősök lelki egyensúlyát megzavaró társadalmi okokat is kutatja. S ennek bizonyítására két utolsó kötetének szinte az egész anyaga alkalmas. Itt van mindjárt a »Gyilkosság« című novella. A téma a régi Csáth-írások romantikus kalandjait idézi: egy dúsgazdag földbirtokos fia saját bátorságának próbájaként megöli Péter nevű kocsisukat, aki éjszaka a pánceszekrényüket fessegeti. Az író azelőtt bizonyára beírte volna a gyávaságán uralkodó dzsentrifíú lelkiállapotának, a tettenérés és a megtorlás izgalmainak ábrázolásával. Látszólag erre vállalkozik most is, a novella megrendítő záróképe azonban már felvillantja azokat az okokat is, amelyek a betörőt végzetes tettének elkövetésére kényszerítették. A gyilkos ifjú tekintete végigfut a kocsis nyomorúságos holmijain, gyermekjátékokra emlékeztető szerszámain, s egyszerre rettentő szánelom ragadja torkon. »Szegény, szegény Péter!... — motyogja maga elé. — Hogy én ezt a nyavalyás, gyöngé embert, akit megörölt az élet, a munka és a szegénység, teljes erőmmel támadtam meg, ez iszonyú szégyen...« De Csáth Géza »tisztultabb látótérben« áll »A kutya« című elbeszélés főhőse, Barnabás bácsi is. Az ő lelki aberrációja sem »népbetegség«: bolond imádattal rajong Hoppy nevű kutyájáért, s mindent elkövet, hogy az elkényeztetett, »fajtiszta« állatot magához idomítsa. Az író Barnabás bácsi anyjának nagyvási hőbortjából vezeti le ezt az együgyű »ebimádatot«. Az egyszerű polgárasszony annakidején folyton »arra biztatta férjét, hogy fölfelé barátkozzék és nálánál előkelőbb emberekkel tartson lépést«, majd a fia születésekor egy fia-

tal bárót kért fel keresztapának. A főrangú keresztapa »presztizse« Barnabás egész életét megnyomorította. A kis közgazgatási hivatalnok késő öregkoráig az előkelőség látszatát hajhászta; hurutos szemére monoklit csipetített, fácánokat vásárolt a gróf erdőmesterétől, és rendszeresen leitta magát. Ennek a kártékony fölfelé-törekvésnek egyik póza volt a »kutyaimádat« is; valamelyik barátja elhittette vele, hogy a dándogg »főúri« állat, s egy igazi úriember meg sem lehet nélküle. A grófi rokonság lélektani hatását, »lélekidomító« szerepét szemelláthatóan eltúlozta az író, a parvenüsködés, mint társadalmi jelenség, itt kissé torzult formában válik nevetségessé, de Csáth Géza éppen ezekben a túlzásokban élheti ki leginkább szatírizáló hajlamait, különleges, fanyar humorát.

A hideg, lázmentes stílus pedig csak fokozza a jelenetek eddig ismeretlen komikumát, leleplező erejét.

Többször is érdemes elolvasni azt a néhány sort, amelyben Barnabás úr és családja az újonnan vásárolt kutyával barátkozik: »A dogg a Hoppi! szólásokra még a füle botját se mozdította. Barnabásban megszületett a gondolat, hogy hátha más-kép kell a Hoppyt olvasni. Próbálgatta tehát. Mondott Hoppeit, Hoppeát, Hoppoit, Hoppeit. A kutya nem reagált egyikre sem. Nagybátyám szégyenkezett előttem és felesége előtt is, hát hamárossan behívatta az inast és megparancsolta neki, hogy nyissa ki a ketrec ajtaját. Mielőtt azonban ez megtörtént volna, székekre álltunk, hogy a kutya esetleges támadásai

ellen valamennyire legalább védve legyünk... Az inas kinyitotta az ajtót. Hoppi fölállt, ásított és kisétált a ketrecből, leült a szőnyegre és két ostoba szemével, két fehér kiálló fogával kibámult az ablakon. — Hoppi! — mondta nagybátyám reszkető hangon. — Hoppi! — mondta Janka néni affektált, nyafogó hangszólyal. — Hoppi! — kiáltottam én. — Gyere ide! — Bolondság, — mondta Barnabás, — a kutya csak németül ért. — Hoppi! Gyere ide! — kiáltottam újra keményen. Hoppi odajött hozzám és megállt a székelőtt. Lehajoltam és megsímogattam a fejét.«

Ha Csáth Géza novelláit olvassuk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek az írások egy útkereső korszak irány és izlésváltságának termékei. Sokféle lehetőséggel kísérletezett, s bizonyára nem véletlen, hogy fejlődése második korszakában a társadalomábrázolás írói lehetőségeit próbálgatta. A morfium »kijózanító« hatásával magyarázni földi szemlélődését, realisabb problémalátását, — igaztalan és felületes szándék. A maga sajátos hangját ugyan később sem találta meg, torzóként ható életműve mégis nagy teljesítményekre ösztönző példa volt. Segített tisztázni a fogalmakat, megismerni az ösvényeket, amelyeket Móricz, Krúdy, Kosztolányi, meg a többiek utakká szélesítettek később.

S hogy ezen utak közül végülis a realizmusé vezetett legmesszebbre, azt a lelkes terepkutatóknak is köszönhetjük, akik a vakösvények sűrűjéből biztos jelzéseket adtak.

GALSAI PONGRÁC

Szeged új képzőművészete*

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége történelmi jelentőségű márciusi határozatának fénye megvilágított több olyan kártékony jobboldali jelenséget, melyek Szeged kulturális életének teljes kibontakozását gátolták. A szegedi irodalom aktuális kérdéseinek ilyen szempontból történő megvitatása után, helyi képzőművészetünk helyzetét és feladatait is megvizsgáltuk.

Kultúrforradalmunk nagyszerű helyi kibontakozása és ezen belül Szeged megújódott képzőművészetének eddigi fejlődése szoros kapcsolatban van azokkal a

hatalmas jelentőségű eredményekkel, melyeket városunk a felszabadulás óta ipari és mezőgazdasági vonatkozásban elért. Ami egy évtized előtt még rom volt, az újjáépült, sőt új alkotások egész sora valósult meg.

Szeged képzőművészetének felszabadulás utáni helyzetét vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy helyi kulturális életünk gazdagításában képzőművészetünk jelentősen kivette a részét. Hazánk földjét még Hitler legényeinek csizmái tiporták, mikor 1944 decemberében megalakult Szegeden az írók, újságírók és művészek szabad szakszervezete. A megmozdulás a szabad szakszervezetbe tömörült kétkézi munká-

* Részletek a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat szegedi klubjában 1955. augusztus 5-én tartott képzőművészeti ankét beszámolójából.